

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін

КОНСТРУКТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНГУМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Стаття присвячена конструктивним характеристикам поховань-інгумацій черняхівської культури Шишацького могильника. Усього до вибірки увійшло 89 інгумаційних поховань, в яких простежено їх конструкцію. Виділено кілька типів таких поховань (поховання в прямій ямі, в прямій ямі з додатковим елементом, поховання у ямі з заплічками, катакомба) та виокремлено їх підтипи.

Ключові слова: черняхівська культура, Шишацький могильник, поховання, могила.

Шишацький могильник є однією із досить добре вивчених поховальних пам'яток черняхівської культури у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі. За час археологічних розкопок на ньому (2009—2010, 2012—2017 рр.) розкопано 156 могил, переважна частина яких є похованнями-інгумаціями (Рейда, Гейко, Сапегін 2018, с. 145). Знайдений у них різноманітний напутній інвентар та порівняно вузькі хронологічні рамки існування дослідженої частини некрополя (переважна частина комплексів з датуючими речами в межах другої половини IV — початку V ст.) (Рейда, Гейко, Сапегін 2018а, с. 111—120) дає можливість здійснювати різноманітні реконструкції тогочасного поховального обряду.

Трупопокладення становлять левову (98,5 %) частку від усіх поховань. Інші є кремованими рештками. Кількість останніх була, імовірно, більшою, але в результаті людської діяльності було повністю або частково знищено верхній шар пам'ятки, тому, вочевидь, збереглися такі поховання не всі і складають на сьогодні такий незначний відсоток. Поховання-інгумації, виявлені на території пам'ятки, не є одноманіт-

ними в плані конструкцій споруд і мають кілька типів та варіантів.

У цій статті нами подані конструктивні характеристики інгумаційних поховань черняхівської культури Шишацького могильника. Для цього була здійснена вибірка, до неї ми не включили наступні категорії:

1) поховання, частково зруйновані господарською діяльністю під час експлуатації кар'єру та прокладання комунікацій (каналізаційних труб) до очисних споруд;

2) поховання, здійснені вище рівня материка у культурному шарі, який дуже постраждав від діяльності землерийних тварин, тому контури поховальних споруд не були чітко зафіксовані;

3) дитячі поховання, конструктивні особливості яких будуть нами розглянуті в окремій публікації;

4) поховання, конструкція яких зазнала значного руйнування під час грабунку некрополя у наш час;

5) поховання окремих частин скелета, зокрема черепа або його частин, здійснені в черняхівський час;

6) поховання 124, конструкція якого не розглядається нами у зв'язку із продовженням досліджень;

7) поховання 5, що належить до курганного некрополя скіфського часу;

8) сучасні перепоховання людських решток із черняхівських могил, здійснені під час експлуатації кар'єру з видобутку глини.

Таким чином, з урахуванням усіх перелічених винятків, на сьогодні ми маємо 89 поховань-інгумацій, у яких можна чітко простежити особливості їх конструкцій.

У цій статті ми розглядаємо виключно залишки конструкцій поховань, виявлених у

грунті. Додаткові конструкції, зокрема зроблені із дерева, виявлені нами в одиничних випадках, збереглися вкрай погано, тому тут не розглядаються.

Необхідно зауважити, що оскільки дослідження Шишацького могильника тривають і надалі, а значна частина пам'ятки була зруйнована під час господарської діяльності, деякі наші висновки, що стосуються відсоткових часток тих чи інших типів конструкцій поховань, мають попередній характер і, з огляду на зазначені обставини, порівняну відносність. Проте така ситуація тією чи іншою мірою є характерною для переважної більшості давніх некрополів, зокрема і пам'яток черняхівської культури.

Загалом кількість вибірки поховань (89 одиниць) з відстеженою земляною конструкцією є, на наш погляд, достатньою для створення відносно об'єктивного враження про конструктивні особливості поховальних споруд на пам'ятці відповідно, звісно, до можливостей цього джерела.

Усю кількість поховань з чітко простеженими поховальними спорудами (89 одиниць) ми умовно будемо вважати за 100 %. Відповідно, окремі типи та підтипи будуть складати частину від цілого.

На поховальних пам'ятках черняхівської культури серед інгумацій дослідники виді-

ляють дві найбільш чисельні групи поховань орієнтованих головою на захід та північ. Не є виключенням у цьому плані і Шишацький некрополь, але на ньому, як і на інших пам'ятках, чіткої орієнтації могил не існує. Кожна з цих двох груп має варіанти у відхиленні довгої осі могильних ям, наприклад, на південь або схід.

За конструкцією усі могильні споруди поділяються на три основних типи, підтипи та окремі варіанти в цих підтипах.

Тип I. Поховання в прямій ямі видовженої підпрямокутної форми.

Поділяються на три підтипи:

1) *вузькі ями*;

2) *широкі ями*;

варіант а: додатковий конструктивний елемент — сходинка (нині виявлене лише одне поховання північної орієнтації з такою ознакою).

1. Звужені у нижній частині.

Тип II. Поховання в ямі із заплічками.

Варіант а: додатковий конструктивний елемент — сходинка.

Тип III. Поховання в катакомбі.

Наведені вище конструктивні характеристики інгумаційних поховань характерні для більшості поховань і з північною, і з західною орієнтацією.

Найчисельнішою на нашому могильнику є група, умовно названа нами групою «західних поховань» I типу (рис. 1). Умовність цієї

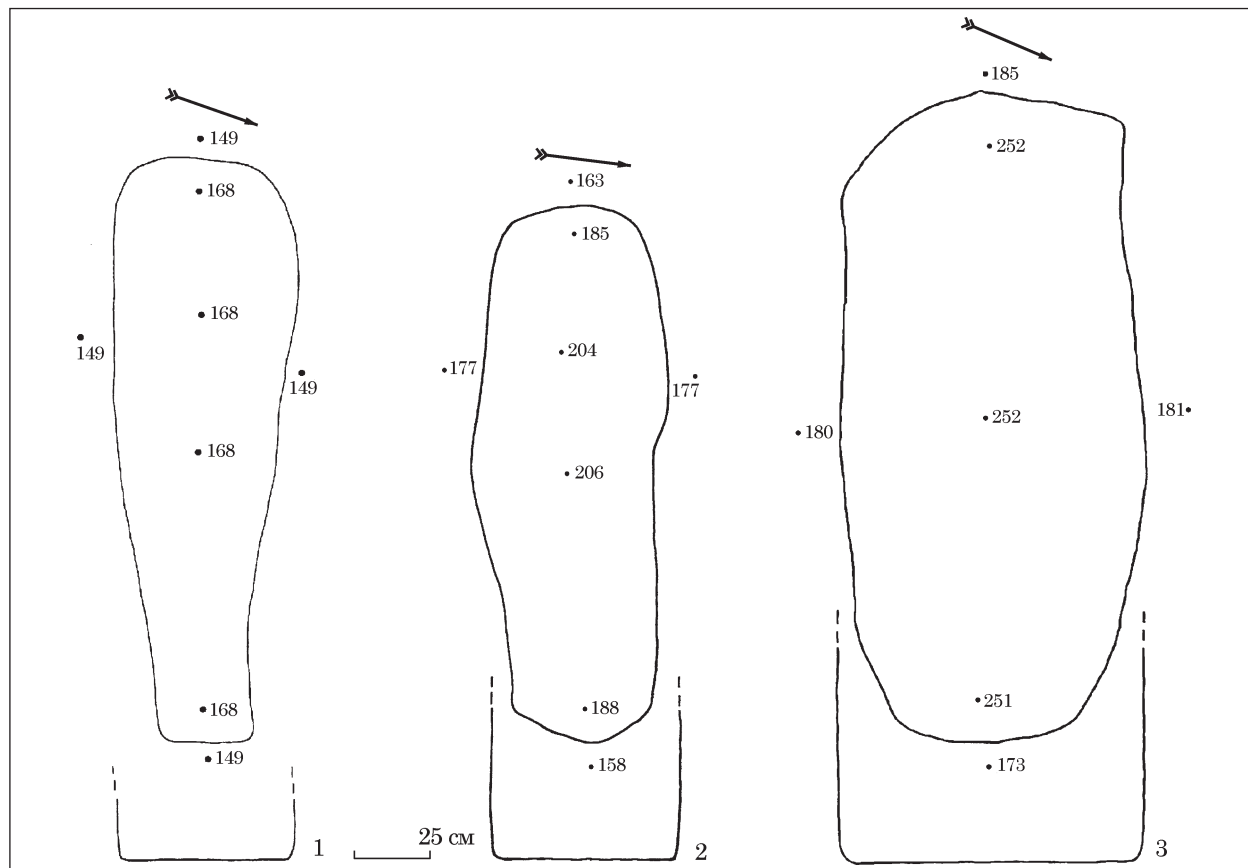

Рис. 1. Поховання в прямих ямах, орієнтовані головою в західному напрямку, підтипи: 1 — вузька, звужена в нижній частині; 2 — вузька; 3 — широка (поховання: 1 — № 45; 2 — № 111; 3 — № 115)

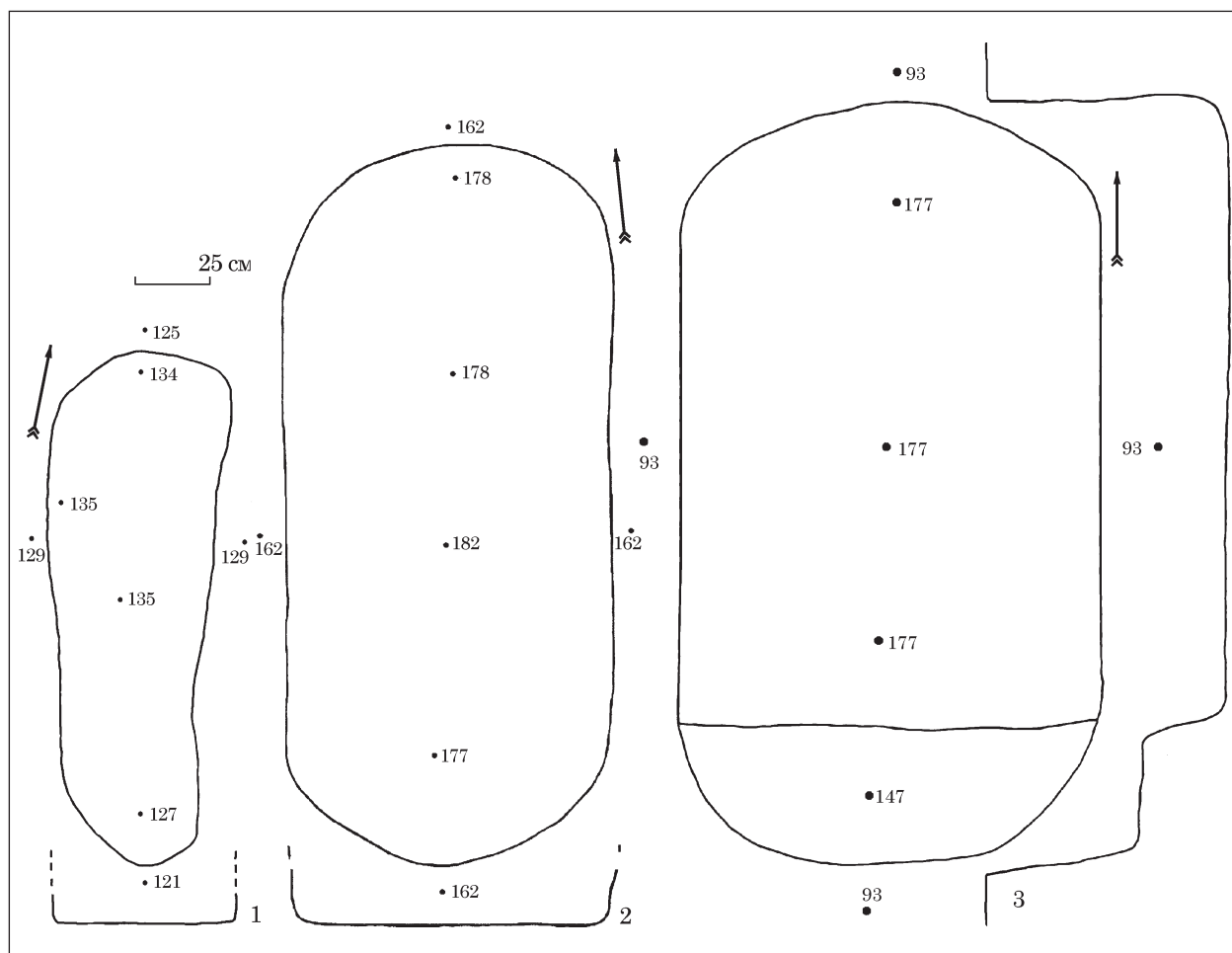

Рис. 2. Поховання в прямих ямах, орієнтовані головою у північному напрямку, підтипи: 1 — вузька; 2 — широка; 3 — варіант а (поховання: 1 — № 103; 2 — № 60; 3 — № 22).

назви полягає в тому, що до неї ми включили поховання, орієнтовані головою в західному напрямку, проте іноді зі значними відхиленнями на південь або північ. У окремих випадках відхилення у південному напрямку сильніше за відхилення на захід (наприклад, поховання 52). Але, на нашу думку, в питанні конструктивних особливостей поховальних ям на Шишацькому могильнику всі поховання західної, західно-південної та південно-західної орієнтації складають одну групу, в яку ми їх умовно і об'єднуємо. Група «західних поховань» налічує 65 одиниць, що складає 73 % від загальної кількості. Самі ями цієї групи мають вигляд видовженого підпрямокутного заглиблення у землю з вертикальними стінками (у підтипу «західних широких» стінки іноді дещо звужуються донизу) та заокругленими кутами або заокругленими короткими сторонами без додаткових конструкцій (сходинок, підбої, заплічки тощо).

Поховання із західною орієнтацією у ямах видовженої підпрямокутної форми відносяться до трьох підтипів.

Перший підтип отримав назву «вузькі» (рис. 1: 2). Він характеризується вузькою пря-

мою ямою, часто — заокругленими короткими сторонами. Довжина ями варіюється, очевидно, залежно від зросту похованого (у зафіксованих нами похованнях — від 1,50 до 2,10 м). Ширина ями — від 0,42 до 0,79 м. Часто небіжчик розташований у ямі дуже щільно до її стінок, створюючи враження певного стиснення з метою вміщення у створені параметри. Підтип «західних вузьких» ям є найчисельнішим на пам'ятці і складає 37 одиниць — 41,57 % від їх загальної кількості.

Другий підтип «західних поховань» отримав назву «широких» (рис. 1: 3). Характерною його ознакою буда велика простора (помітно більша за параметри тіла) пряма яма з вертикальними або звуженими донизу стінками. Короткі сторони споруди часто заокруглені на кутах. Довжина таких зафіксованих нами ям варіюється в межах 1,40—2,70 м, ширина — від 0,80 до 1,42 м. Небіжчик розташований у ямі вільно по центру або ближче до якоїсь із довгих сторін.

Значна частина поховань була пограбована, що свідчить про наявність багатого супутнього інвентарю. До цього підтипу належить зокрема і опубліковане нами поховання 115, яке містить повний супровід, характерний для

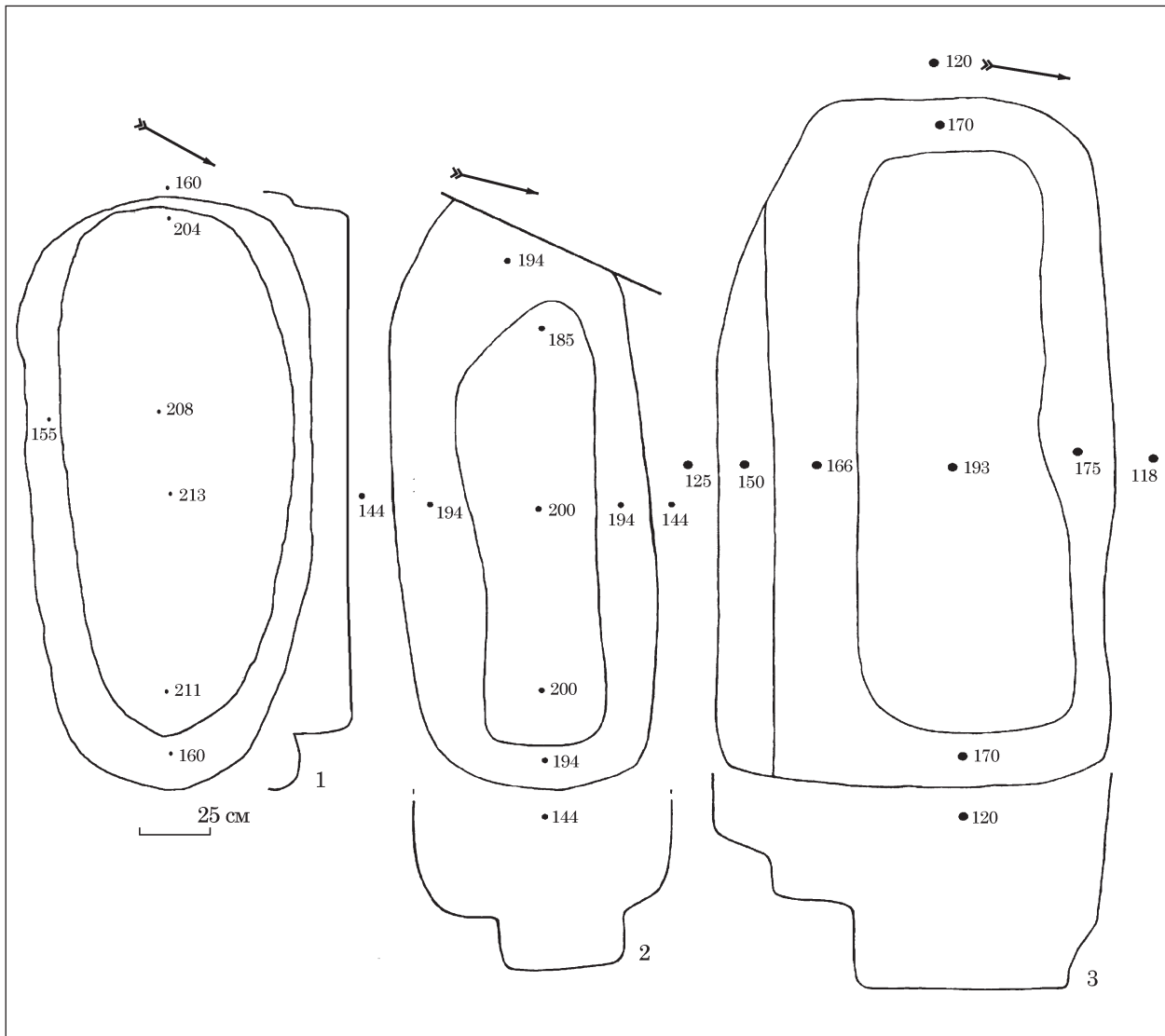

Рис. 3. Поховання в ямах із заплічками, підтипи: 1, 2 — із заплічками; 3 — варіант а (поховання: 1 — № 94; 2 — № 46; 3 — № 58)

поховань, орієнтованих головою у північному напрямку, а саме — дві пряжки, гребінь, комплект керамічного посуду та скляний поліхромний римський кубок (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, с. 2—28). «Західні широкі» поховання є помітним явищем на Шишацькому могильнику і складають 22 одиниці — 24,71 %.

Останнім виділений нами підтипом у групі «західних поховань» є так звані «звужені» поховання (рис. 1: 1). Для них характерною є вузька яма із заокругленими короткими сторонами та вертикальними стінками. Яма має неправильну форму і споруджувалася для вміщення в неї небіжчика певних параметрів, а половина, де розташовувалася верхня частина тіла, помітно ширша за частину розташування нижніх кінцівок. Звуження ями може мати поступовий або східчастий характер. Довжина зафіксованих нами «західних звужених» ям варіюється від 1,55 до 2,0 м, максимальна ширина — від 0,53 до 0,71 м. Кількість таких поховань сьогодні

складає 6 одиниць — 6,74 % від усієї кількості поховань.

Другою за чисельністю на Шишацькому могильнику стала група поховань з орієнтацією небіжчиків головою у північному напрямку (рис. 2). У плані орієнтації кістяка (або, за відсутності останнього, — орієнтації довгої осі поховальної споруди), група «північних поховань» у простих ямах виглядає більш монолітно, маючи основним напрямком північний з більш або менш помітними відхиленнями. Усього група «північних поховань» у простих ямах налічує 17 одиниць, що складає 19,1 % від загальної кількості поховань. Самі ями цієї групи мають вигляд видовженого підпрямокутного заглиблення у землю з вертикальними стінками (у підтипу «північних широких» та «північних з додатковим елементом» стінки іноді дещо звужуються донизу) та заокругленими кутами або заокругленими короткими сторонами без додаткових конструкцій (у двох підгрупах) і до-

датковою конструкцією (у виділеній підгрупі «північних з додатковим елементом»).

У свою чергу група «північних поховань» у простих ямах умовно ділиться на дві підгрупи, відповідно до виділених нами підтипів.

Перший підтип отримав назву «північних вузьких» (рис. 2: 1). Він характеризується вузькою прямою ямою, часто — заокругленими короткими сторонами. Довжина ями у зафіксованих нами похованнях варіюється в межах від 1,74 до 2,33 м, ширина — від 0,60 до 0,79 м. Небіжчик розташований у ямі щільно до її стінок. Цей підтип не є чисельним на пам'ятці і складає 4 одиниці — 4,49 % від загальної кількості усіх поховань вибірки.

Другим, найчисельнішим у групі «північних поховань», є підтип з широкими ямами (рис. 2: 2). Для нього характерна простора (помітно більша за параметри тіла) пряма яма з вертикальними або звуженими донизу стінками. Короткі сторони споруди часто заокруглені на кутах. Яма має підпрямокутну видовжену форму. Довжина таких зафіксованих нами ям варіюється в межах 1,57 — 2,92 м, ширина — від 0,80 до 1,32 м. Небіжчик розташований у ямі вільно, по центру або ближче до якоїсь із довгих сторін. Характерним прикладом цього підтипу є опубліковане поховання 60 Шишацького могильника, яке містило поховання жінки з повним набором особистих речей (фібули, пряжка, мушля, гребінь, намиста), супроводу у вигляді керамічного посуду та супровідної їжі (Рейда, Гейко, Сапегін 2014а). Значна частина поховань цього підтипу була пограбована в давнину. «Північні широкі» поховання є помітним явищем і на некрополі складають 12 одиниць — 13,48 % від вибірки.

Варіантом конструктивних особливостей «широких» поховань з північною орієнтацією була могильна яма із додатковим елементом — сходинкою (рис. 2: 3). Яма мала досить значні розміри (145 см завширшки) та (260 см завдовжки) із заокругленими короткими сторонами. У південній частині могили залишено помітний уступ-сходинку завширшки близько 0,4 м і висотою 0,21 м від дна. Цей підтип на сьогодні представлений лише однією одиницею, а саме — похованням 22, що складає 1,12 % від усієї вибірки. Одиничність та схожість цього підтипу (за винятком наявності додаткової сходинки) з похованнями перших двох підтипів сприяли включенню його до групи «північних поховань». Без відкриття інших аналогічних поховань зараз складно стверджувати, чи була додаткова сходинка запла-

нованим елементом конструкції поховання з боку релігійних поглядів, чи мала виключно технологічний характер (залишена сходинка для зручності в облаштуванні поховальної камери, економії трудових затрат тощо). У випадку відкриття інших аналогічних за конструкцією поховань зі сходинкою не виключається можливість виокремлення їх у окрему групу.

Наступним типом поховань на Шишацькому могильнику є невелика, проте репрезентативна група поховань у ямах із заплічками (рис. 3). Даний тип характерний для поховань із західною орієнтацією. Незважаючи на відносно невелику чисельність (5 одиниць — 5,61 % від вибірки), ця група на сьогодні не має підгруп, проте має один варіант. Загалом поховання у ямах із заплічками являють собою конструкцію, яка передбачає спорудження відносно просторої видовженої ями овальної (рис. 3: 1, 2) або підпрямокутної форми (рис. 3: 3), внизу якої по довгій осі споруджується вужча яма видовжено-овальної або підпрямокутної форми. Таким чином, по периметру над нижньою частиною споруди утворюється уступ-заплічки. Небіжчик вміщується у вузьку яму внизу споруди, а заплічки слугують конструктивним елементом, зокрема для розміщення на них

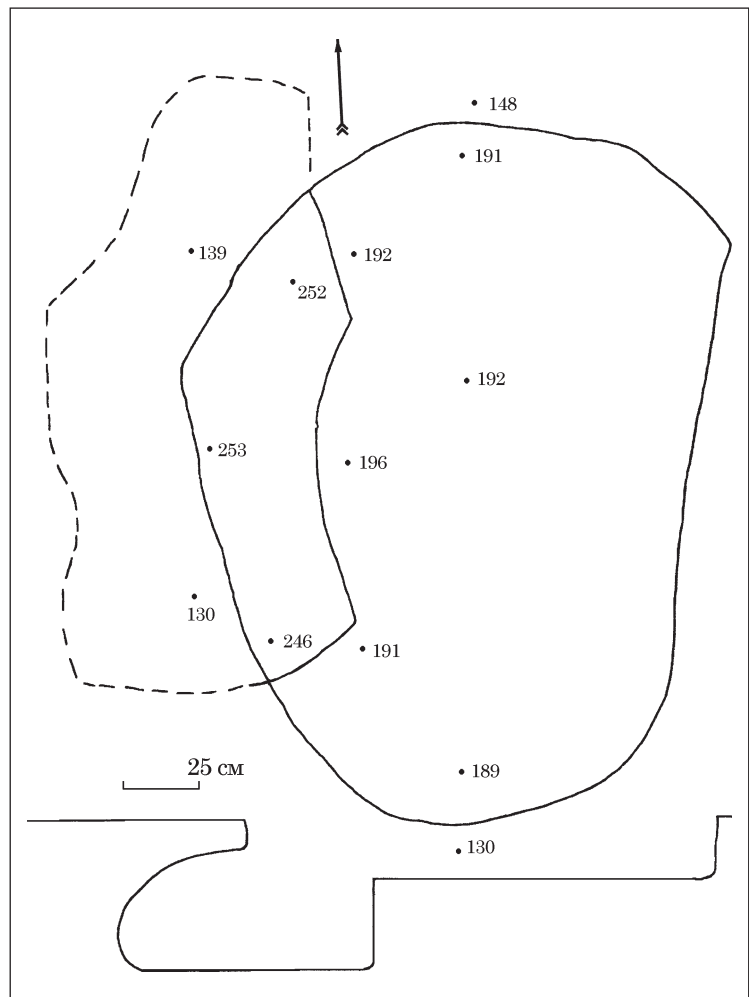

Рис. 4. Поховання в катакомбі, № 116

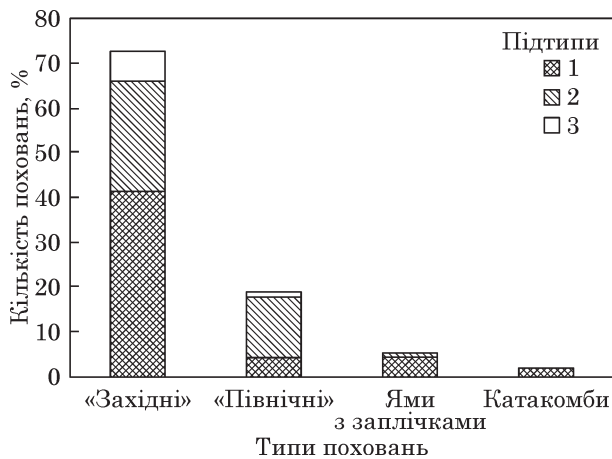

Рис. 5. Графік розподілу типів конструкцій інгумаційних поховань Шишацького могильника. «Західні»: 1 — тип I, підтип 1; 2 — тип I, підтип 2; 3 — тип I, підтип 3. «Північні»: 1 — тип I, підтип 1; 2 — тип I, підтип 2; 3 — тип I, підтип 2, варіант а. Ями з заплічками: 1 — тип II; 2 — тип II, варіант а. Катакомби: 1 — тип III

дерев'яного щита, дощок тощо, які закривають саме поховання. До типу західних поховань із заплічками належать п'ять споруд, що складає 5,61 % від вибірки.

Ще одне поховання із заплічками віднесено до могил з додатковим конструктивним елементом (варіант а; рис. 3: 3). Це поховання 58 Шишацького могильника — орієнтоване довгою віссю меридіонально, у верхній частині якого по довгій південній стороні облаштовано додаткову сходинку заввишки у 0,25 м. Питання призначення цього елемента також залишається нез'ясованим. Варіант, відповідно, складає 1,12 % від загальної кількості поховань.

Четвертою групою конструкцій поховань Шишацького могильника є невелика (дві одиниці) група поховань у катакомбах. Її частка від загальної кількості порівняно невелика і складає 2,24 %.

Яскравим прикладом такого типу є поховання 116 (рис. 4). Воно складалося з просторої вхідної ями та підбою, зробленого по довгій осі споруди, рівень якого був на 0,30 м нижче. Яма (вхідна яма) являла собою видовжено-округлої форми широке заглиблення із вертикальними стінками. Максимальна довжина — 2,33 м; максимальна ширина — 1,70 м. Стінки ями — вертикальні, простежувані на висоту до 0,20 м. Підбій (місце поховання) являв собою видовжене заглиблення неправильної форми, влаштоване вздовж західної частини вхідної ями. Форма по дну на 2/3 (південна частина) була підпрямокутною, помітно звужуючись та заокруглюючись у північній частині. Підбій мав округле склепіння по довгій західній частині. Максимальна довжина — 2,25 м; максимальна ширина — 0,95 м; мінімальна ширина — 0,53 м.

Виділені нами типи, підтипи та варіанти підтипів являють собою конструкційні особли-

вості інгумаційних поховань Шишацького могильника черняхівської культури та в цілому відображають їх кількісне співвідношення між собою. Винятком є, на нашу думку, частина вузьких та, можливо, звужених західних поховань, які унаслідок цілковитого чи часткового руйнування земляних конструкцій не увійшли до вибірки. Одним із таких поховань («вузьких», орієнтованих головою у західному напрямку) є, на наш погляд, опубліковане поховання 39, так зване поховання з «платою Харону» (Рейда, Гейко, Сапегін 2014b; Рейда, Гейко, Майорова 2018). Його конструкція простежувалася у східній частині, західна ж частина була зруйнована траншеєю, яку викопали під час прокладання каналізаційної труби. Через значний рівень зруйнованості це поховання до вибірки, як і помітна кількість інших «західних вузьких» поховань, включене не було. Тому ми вважаємо, що частка таких поховань на пам'ятці була ще помітнішою.

Серед виділених могил найбільшу кількість складають поховання у простих вузьких ямах. За нею йдуть поховання, здійснені у простих широких ямах. Поховання у ямах із заплічками та поховання-катакомби є порівняно нечастими у нашій вибірці і, очевидно, їх частка відповідає, власне, специфічній етнокультурній ситуації на Шишацькому могильнику.

ЛІТЕРАТУРА

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2014а. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від вєнедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАНУ; Харків: Майдан, с. 193-204.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2014b. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури. *Археологія*, 1, с. 97-103.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. *Oium*, 5: Черняхівська культура, с. 20-28.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Майорова, А. О. 2018. «Плата Харону» в похованні Шишацького могильника черняхівської культури. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, с. 225-232.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2018а. Деякі хроноіндикатори другої половини IV — V ст. з Шишацького могильника. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, с. 111-120.

Рейда, Р., Гейко, А., Сапегін, С. 2018b. Дослідження Шишацького могильника у 2013—2017 рр. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, с. 145.

REFERENCES

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014a. Zhinoche pokhovannia 60 z Shyshatskoho mohylnyka cherniakhivskoi

kultury. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymouycha Kozaka z nahody yoho 70-lit-tia*. Kyiv: IA NANU; Kharkiv: Maidan, s. 193-204.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014. Pokhovania z «platoi Kharonu» z Shyshatskoho mohylnya cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 97-103.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2016. Pokhovania 115 Shyshatskoho mohylnya zi sklianyim ornamentovanyim kubkom. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura, s. 20-28.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Maiorova, A. O. 2018. «Plata Kharonu» v pokhovanni Shyshatskoho mohylnya cherniakhivskoi kultury. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, s. 225-232.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2018a. Deiaki khronoindykatory druhoi polovyny IV — V st. z Shyshatskoho mohylnya. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, s. 111-120.

Reida, R., Heiko, A., Sapiehin, S. 2018b. Doslidzhennia Shyshatskoho mohylnya u 2013—2017 rr. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidai* (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.). Kyiv: IA NANU, s. 145.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapiehin

CONSTRUCTIVE CHARACTERISTICS OF BURIALS WITH INHUMATION OF CHERNIAKHIV CULTURE OF SHYSHAKY CEMETERY

The article deals with the characteristics of graves' constructions of Shyshaky cemetery of Cherniakhiv culture. During the total period of excavation work for eight seasons there were found 156 burials. The graves' structures were traced in 89 graves of Shyshaky cemetery. The inhumations were oriented to the west and to the north and the amount of them was 98.5 % of the total number. These burials were in grave pits, large graves, barbarian chambered graves or in grave pits with some constructive features.

The ratio of inhumations was as follows: in grave pits (Fig. 1—2), large graves (Fig. 3), barbarian chambered graves (Fig. 4) or in grave pits with some constructive features (Fig. 2: 3; 3: 3) are given in the table (Fig. 5).

The burial constructions of Shyshaky cemetery refer to late periods of Cherniakhiv culture and they are dated to the second part of the 4th — 5th centuries.

Keywords: Cherniakhiv culture, Shyshaky cemetery, burial, grave.

Одержано 11.12.2018

ГЕЙКО Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Партизанська, буд. 102, Опішніа, 37600, Україна, *filoarh@ukr.net*.

НЕЙКО Anatoliy V., Candidate of Historical Sciences, Head of department, Institute of Keramology — of the Ethnology Institute, National Academy of Sciences of Ukraine, Partyzanska, 102, Opishnia, 37600, Ukraine, *filoarh@ukr.net*.

РЕЙДА Роман Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Героїв Сталінграда, буд. 12, Київ, 04210, Україна, *romanreyda@ukr.net*.

REIDA Roman M., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *romanreyda@ukr.net*.

САПЕГІН Сергій Васильович, старший науковий співробітник, Музей-заповідник А. С. Макаренка, Макаренка, 1, Ковалівка, 38701, Україна, *folium_sv@ukr.net*.

SAPIEHIN Sergiy V., Senior Researcher, Museum-Reserve A. S. Makarenko, Makarenka, 1, Kovalivka, 38701, Україна, *folium_sv@ukr.net*.